

**ДЬОМІН О.Б.,
доктор історичних
наук, доцент**

*Одеський національний
університет
ім. І.І. Мечникова*

**АНГЛО-
НІДЕРЛАНДСЬКЕ
ПРОТИСТОЯННЯ І
ПОЗИЦІЯ ІСПАНІЇ
НАПЕРЕДОДНІ
КОНФЛІКТУ
1563 – 1564 років**

Існує різне ставлення до історичних паралелей – від беззаперечного схвалення до різкого неприйняття, хоча саме їх наявність дає нерідко підстави для іншого сприйняття відомих подій і фактів. Подібно до України кінця XX ст., Англія середини XVI ст. переживала глибоку суспільну кризу, проте там знайшлись певні політичні та економічні сили, спроможні вивести країну на шлях модернізації. Велику роль у переході Англії на нові позиції в Європі відіграли обставини міжнародного порядку. Одним із перших пробних каменів у пошуках “нового політичного курсу” королеви Єлизавети став англо-іспансько-нідерландський конфлікт середини 60-х років XVI ст., з’ясування передумов якого дозволить пролити додаткове світло на значення економічного чинника в контексті формування європейської системи держав.

У 1565 р. у листі до У.Сесіля англійський купець Уільям Фері заявив, що “Англія не могла б існувати без Нідерландів, але Нідерланди не можуть жити без Англії”¹. Так автор листа досить стисло сформулю-

вав англійську точку зору на широко відомий факт взаємозалежності економік двох країн в середині 60-х років.

Впродовж усього XVI ст. в англійському експорті чільне місце посідала вовна та вироби з неї. В сукупності вони складали близько 80% вартості всіх вивезених товарів. Співвідношення між цими двома головними статтями вивозу з часом змінювалось: якщо в 1519-1520 рр. доля вовни становила 26% вартості, то вже в 1544-1545 рр. тільки 8,5%². При цьому історично склалось, що експортна торгівля тканинами зосередилась, головним чином, в руках купецтва, яке належало до Компанії купців-авантюристів. В середньовічній Англії слово "авантюрист" мало зовсім інше значення, ніж тепер. На відміну від купця-складчика, котрий продавав вовну в чітко визначеному складочному місці, купцем-авантюристом називався той, хто на свій страх і ризик займався її збутом у будь-якому вигідному для цього районі Європи. Поступово систему вільної морської торгівлі англійців було ліквідовано, а за всіма купцями, які від'їздили на континент, встановлювався контроль з боку створеної на початку XVI ст. Генеральної ради, очолюваної губернатором "Компанії купців-авантюристів Англії у Голландії, Зеландії, Брабанті, Ено і Фландрії". Це об'єднання належало до числа так званих "регулярних компаній". Їх члени, незважаючи на контроль компанії, торгували кожен окремо. Двічі чи тричі на рік компанія споряджала 30-40 кораблів із вантажем 30-40 тисяч кусків (одиниця виміру) тканини вартістю від 100 до 150 тисяч фунтів стерлінгів. У супроводі королівського військового флоту купецькі кораблі відпливали до Нідерландів. У часі це співпадало з однією з чотирьох щорічних великих ярмарків Антверпена³, куди, як ще у другій половині XVI ст. стверджував перший історик Компанії купців-авантюристів Дж.Уїллер, англійські купці переїхали у 1444 р. з Мідделюрха. Хоча і з перервами, компанія залишалась в Антверпені до моменту остаточного розриву відносин між Іспанією та Англією⁴. Саме присутність англійських торговців тканиною стала одним із факторів першого піднесення Антверпена на початку XVI ст.⁵

Англо-нідерландський торговельний маршрут починався з Лондона, через який проходило майже 80% експорту вовняної тканини, причому таким монополістом місто залишалось впродовж півтора століть: з 1500 до 1650 р.⁶. З Нідерландів до Лондона надходили військові припаси, вироби з міді та заліза, мідна сировина, прядиво, смола та інші матеріали для будівництва кораблів, рейнські вина, gobелени, різні легкі тканини тощо⁷. Англійські історики вважають, що протягом майже всього XVI ст. Лондон залишався економічним сателітом Антверпена, і самі англійці в цілому визнавали цей факт⁸.

У XVI ст. Антверпен тричі пережив періоди піднесення і занепаду. Головним чином, вони були пов'язані із зовнішніми факторами – впливом португальської, південно-німецької та іспанської торгівлі, Італійських

війн, фінансових банкрутств королів Іспанії та Франції. Після Като-Камбрзійського миру розпочався новий, третій етап піднесення Антверпена. На відміну від попередніх, він не досяг показників навіть свого передкризового рівня і здебільшого пов'язувався з бурхливим розвитком нідерландської промисловості⁹. Втім, незважаючи на військові ускладнення на Балтійському морі і в Ла-Манші, торгівля продовжувала відігравати важливу роль у розквіті Антверпена: адже на долю міста припадало 75% загального обсягу торгівлі Нідерландів. Дослідження нідерландського історика В.Брюле дозволяють наочно уявити загальну картину торгових обігів антверпенського ринку. З німецьких земель сюди надходили тканини, рейнські вина, мідь; з країн Балтійського моря – збіжжя, жито, деревина, смола; з Англії – вовняні тканини; з Франції – вина, вайда, сіль; з Іспанії та Португалії – спеції, вовна, срібло з американських колоній, цукор, кошениль, рослинна олія, сіль; з Середземномор'я – вина, шовк-сирець, шовкові тканини. Імпорт з інших регіонів – Леванту, Африки, Ірландії – відігравав незначну роль. За підрахунками В.Брюле, загальна вартість імпорту на початку 60-х років досягала 22,5 млн. гульденів (біля 2 млн. фунтів стерлінгів). Серед країн імпорт розподілявся таким чином (в гульденах): Іспанія та Португалія – 4,7 млн., Балтика – 4,5 млн., Середземномор'я – 4,5 млн., Англія – 4,1 млн., Франція – 2,7 млн., німецькі землі – 2,0 млн.¹⁰. Отже, на англійські товари припадало всього біля 20% загального обсягу імпорту Нідерландів. Безумовно, такий стан речей свідчив про значно більшу залежність Англії від Нідерландів, ніж навпаки.

Фактично, на початку 60-х років XVI ст. зовнішня торгівля Англії, за географічною та номенклатурною ознаками, мала моноорієнтований на Нідерланди характер. Особливістю англійського експорту була питома перевага напівфабрикатів і готових предметів мануфактурного виробництва, що для тогочасної європейської торгівлі взагалі складало досить рідкісне явище. Стабільне економічне партнерство Англії та Нідерландів приносило високі прибутки купцям обох країн, однак у критичні моменти цей занадто тісний зв'язок демонстрував залежність англійської торгівлі від міжнародної економічної кон'юнктури чи перебігу міжнародних відносин. У першій половині XVI ст. коливання експортних показників, внаслідок зазначених обставин, виявились незначними.

Зовсім інакше розвивались англо-нідерландські відносини у 60-ті роки. Найвищі показники обсягу тканинного експорту припадають на 1550 і 1551 роки: відповідно 118642 і 112710 півкусків (умовна величина, в яку переводились різні типи тканин з метою митного збору). В 60-70-ті роки цей показник не піднімався до позначки 100 тисяч. Середня величина за триріччя 1559-1561 рр. сягала 93812 півкусків, за 1562-1564 рр. – 61188 півкусків, за 1565-1567 рр. – 95128 півкусків (в останнє триріччя

тканини вивозились вже не тільки до Нідерландів)¹¹. Якщо в першій половині XVI ст. показники характеризувались постійним зростанням у межах не більше 5-15%, то в 1562-1564 рр. експорт тканин скоротився на 35% у порівнянні з попереднім триріччям, що складало максимальну величину пониження їх вивозу. Цифри красномовно демонструють той злам, який припадав на ці роки.

Спеціально до вивчення англо-нідерландського конфлікту початку 60-х років першими наприкінці XIX ст. звернулись німецькі історики. В працях К.Казера та Р.Ейренберга¹² проблема розглядалась з точки зору нідерландської сторони: розпорядження нідерландських урядовців сприймалися як реакція на вимоги підданих внаслідок дій англійців. Сучасний бельгійський історик-економіст Х.Ван дер Веє основну увагу приділяв наслідкам кризи, і, згадавши побіжно про події 1563-1564 рр., ініціативу в загостренні відносин приписував англійцям¹³. Англо-американська історіографія, навпаки, підкреслює наміри в цьому конфлікті нідерландської та іспанської сторін – змусити англійців виконувати їхні вимоги. На думку К. Ріда, головну роль у створенні напруги в стосунках з Нідерландами відіграли розбій французьких і англійських каперів на морі внаслідок війни між Англією та Францією, а також тиск нідерландських купців на свій уряд. Р.Уерхам покладав відповідальність на кардинала Гранвеллу, який побоювався впливу англійських протестантів на розвиток реформаційного руху в Нідерландах, і вбачав в цьому початок цілої смуги англо-іспанських конфліктів. Ч.Уільсон, не уникнувши згадки про іспанську загрозу в особі кардинала Гранвелли, охарактеризував зіткнення як торговельну війну¹⁴. В деяких роботах – таких, як дослідження фінського історика Е.Коурі та радянського історика В.В.Штокмар, міститься лише констатація конфліктної ситуації¹⁵. Нідерландсько-англійський конфлікт доби третього зліту Антверпена залишився поза увагою Ф.Броделя. Можливо, це пояснюється тим, що переважне значення для історика мав англо-нідерландський конфлікт 1569 р., який виник після конфіскації королевою Єлизаветою іспанського “срібного флоту”. Саме з цією подією Ф.Бродель пов’язував початок нового спаду в процесі процвітання Антверпена¹⁶.

Англо-нідерландо-іспанський конфлікт 1563-1564 рр. виник на тлі структурних змін в економіці Англії і Нідерландів за умов англо-франко-шотландського конфлікту та збереження старих форм спілкування Англії з Нідерландами і перейшов у фазу загострення під час англо-французької війни 1562-1564 рр. Вплив західноєвропейського чинника спонукав королеву Єлизавету діяти в “нідерландській політиці” більш активно. Вона писала Грешему, мабуть для подальшої передачі офіційним особам Нідерландів, що виступає за добрі відносини між Англією і Нідерландами. Королева нагадувала, що Англія ніколи не воювала на боці Франції проти Бургундії, а

навпаки – завжди виступала союзником Карла V і Філіппа II і навіть втратила в останній війні Кале, в той час, як Філіпп II не виявляє ані найменшого бажання допомогти їй у війні з Шотландією. Реальна перспектива активної загрози з боку Нідерландів змусила королеву зробити крок у напрямку до переговорів відносно торгівлі з іншими країнами¹⁷. Аналіз вивозу англійських тканин та інших товарів, який було зроблено на початку 1561 р., скоріш за все купцем, достатньо чітко показав, що Нідерланди слугували торговим центром для всіх районів, включаючи Індію. Робився також висновок: якщо раптом доведеться залишити Нідерланди, то найбільш пристосованими для торгівлі містами зможуть стати Емден і Гамбург¹⁸. Отже, перші заходи, яких Англія вжила на випадок загрози зриву торгівлі, здійснювались ще наприкінці 1560 – на початку 1561 рр. і пояснювались обставинами політичного характеру.

Втім, у взаємовідносинах країн політичні та економічні аспекти інколи досить важко відокремити один від одного – настільки вони взаємопов'язані. Можна констатувати, що розходження поглибились вже на початку 60-х років. На переговорах з Грешемом герцогиня Пармська відмовилась порушити прокламацію Філіппа II, якою, під загрозою суворого покарання, заборонявся вивіз військових припасів. Правда, з допомогою грошей Грешем зміг врешті-решт забезпечити, до того ж в чималих обсягах, надходження до Англії всіх необхідних товарів. Протівники королеви всередині країни дізналися про постачання військового зняряддя, розвантаженого таємно в Тауері, й повідомили про це офіційним особам в Антверпені. Інформація потрапила до чиновників, безпосередньо замішаних у махінаціях, і не дивно, що вони вирішили за краще не давати їй ходу¹⁹. Грешема викликав до себе головний збирач податків Антверпена; впродовж бесіди, ймовірно не без допомоги дзвінкої монети, їм вдалося порозумітися²⁰. Надалі угоди укладалися майже щодня, особливо завдяки порадам головного митника, про якого Грешем, безсумнівно, мав всі підстави стверджувати, що він заслуговує на належну винагороду²¹.

З 1561 р. почастишали скарги купців і рибалок Нідерландів на пограбування, які вчинялися англійськими піратами на морі²². Розбій в протоках Па-де-Кале і Ла-Манш досяг своєї кульмінації в 1562-1563 рр., коли з початком першої релігійної війни у Франції чимало англійців отримали від принца Конде патенти на загарбання кораблів французьких католиків. Кількість піратів збільшилась у 1563 р., коли в ході англо-французької війни королева Єлизавета, в свою чергу, видала приватирські свідоцтва²³. За оцінкою англійського посла в Мадриді сера Томаса Шалоне, приватирством займалось близько 400 англійських капітанів і десь біля 25 тисяч моряків і сол-

датів²⁴. На практиці ці “лицарі моря” грабували всіх підряд, а оскільки найбагатшими були іспанські та нідерландські судна, які до того ж частіше за інші з’являлися в протоках, то вони найбільше і постраждали. Купці цих країн подали серу Шалоне рахунок на 1,5 млн. дукатів – суму, в яку вони оцінювали свої збитки від піратів²⁵.

Англійський уряд робив вигляд, що він реагує на чисельні іспанські скарги і вживає рішучих заходів для боротьби з піратськими грабунками. 10 лютого 1563 р. у Лондоні оприлюднили прокламацію “Проти тих, хто допомагає французам грабувати і захоплювати різні кораблі короля Іспанії та іноземних купців”²⁶. Отже, офіційно Англія відмежувалась від звинувачень на свою адресу. Насправді ж, королева Єлизавета намагалась використовувати піратів на королівській службі, і, хоча відверто це не визнавалось, вони мали можливість розраховувати не лише на помилування, а ще й на милість. Зрештою оголошена урядом політика боротьби з морським піратством виявилась неспроможною зупинити приватирів, і вони продовжували хазайнувати на морі²⁷.

Все це викликало відповідні дії іспанської адміністрації. Навесні 1563 р. в Іспанії затримали судна декількох англійців зі звинуваченням в тому, що вони вчиняли грабунки в протоках. У відповідь королева Єлизавета вдалась до дипломатичного маневру: її посол заявив, що арешт слугує причиною ділової переорієнтації англійських купців, змушених тепер везти свої тканини до Емдена, Гамбурга, Любека тощо²⁸.

Третім пунктом протиріч стали питання економічного, передусім торговельного характеру. Основний потік скарг надходив від нідерландських купців, які зі своєю невдоволеністю звертались і до Філіппа II. На їх погляд, встановлюючи нові податки, англійці не виконували статей англо-бургундського договору 1495 р. Крім того, в Англії запровадили порядок, за яким товари оцінювались лише в той момент, коли вони вже надходили в країну, через що купці повинні були обов’язково знайти поручителя-англійця. Їм заважали також купувати олово, свинець, шкіру, вовну, бавовну, пиво, сир і масло. Тому, говорилося в скаргах, іноземним купцям нікуди більше вкладати гроші, хіба що в шафран і необроблену тканину, за яку до того ж, за умовами нового ордонансу, доводилося сплачувати по 13 шилінгів за кусок. За переконанням купців, саме такі труднощі з вкладанням грошей та пошуками поручителів підривали торгівлю²⁹. Подібні скарги повторювались в 1561 і в наступні роки³⁰.

До згаданих суперечностей необхідно долучити ускладнення, пов’язані зі значною еміграцією до Англії робітників текстильних спеціальностей та розвитком на цій основі промисловості³¹, а також законодавчі дії, які включали в себе акції парламенту, спрямовані на

підтримку англійського флоту. Остання обставина безпосередньо торкалась нідерландських судновласників.

Зрештою в березні 1563 р. герцогиня Пармська вирішила покласти край суперечкам і відправила до Англії свого представника Д'Асонлевілья з дорученням домовитися на урядовому рівні по окремих питаннях торгівлі між підданими королеви Англії й підданими короля Іспанії³². Під час візиту він поставив питання про порушення англійцями прав нідерландців і прикре, за словами герцогині Пармської, додаткове збільшення податків на їх товари³³. Д'Асонлевільль провів у Англії декілька місяців, але, крім формальної обіцянки королеви Єлизавети розібратися в питанні піратства, не привіз до Брюсселя більше нічого. Можливо, саме такий стан речей змусив його схилитися до підтримки позиції кардинала Гранвелли, суть якої полягала у необхідності впровадження проти Англії репресивних заходів. До того ж Д'Асонлевільль був переконаний, що навряд чи Англія зможе проіснувати хоча б три місяці, якщо розірвати її торгівлю з Нідерландами³⁴.

У свою чергу, англійці передали послу герцогині Пармської протест проти утисків англійських купців у Нідерландах. Натомість магістрат Антверпена спробував довести, що англійці не повинні мати підстав для невдоволення, оскільки користуються значно ширшим колом привілеїв, ніж купці з інших держав, а число їх резиденцій в нідерландських містах значно перебільшує кількість представництв інших націй³⁵.

В умовах тиску з боку Іспанії та несприятливих обставин, спричинених початком англо-французької війни, а також цілком імовірної перспективи франко-іспанського союзу, королева Єлизавета була змушена прийняти рішення, які хоча б якоюсь мірою задовольнили потерпілу сторону. 1 вересня 1563 р. уряд Англії видав прокламацію із заборонаю адміралам, капітанам та іншим офіцерам англійських кораблів "досаждати" підданим короля Іспанії. У разі, якщо іспанський корабель потрапить до рук французів, англійці повинні були зробити все можливе для повернення корабля власникам³⁶. Але, як невдовзі з'ясувалось, постанова мала чинність лише на папері і не зупинила розбій на морях. Вже через півтора місяці, в середині жовтня, Філіпп II заявив, що його піддані продовжують скаржитися на порушення договору 1495 р. та на інші несправедливості, які мали місце в Англії. Він наказав герцогині Пармській встановити для англійців у Нідерландах регламент торгівлі і податків, відповідний впровадженому Англією для нідерландців³⁷.

Втім, це зовсім не означало, що Філіпп II пішов на розрив з Англією. При іспанському королівському дворі існували дві групи радників, які протистояли одна одній: першу очолював Руї Гомес да Сільва, принц Еболі; другу – герцог Альба. Вважається, що перша – це партія миру, або "ліберальна партія", а друга – військова, або

“консервативна” партія. Така оцінка, поза сумнівом, виглядає дещо однобічною. Дійсно, якщо герцог Альба вважав за необхідне проведення рішучих акцій в Нідерландах, то він зовсім не хотів втручатися у військові дії проти Англії і тому виступав за дипломатичний компроміс; а “мирна партія”, наполягаючи на пом’якшенні режиму в Нідерландах, бачила сенс у розв’язанні англійської проблеми шляхом вторгнення на острів. У 60-ті роки Філіпп II схилився до політики групи під керівництвом герцога Альби³⁸.

Кардинал Гранвелла не поділяв намірів щодо уникнення відкритого зіткнення з Англією і був переконаний у необхідності додержуватись більш жорсткого курсу. Підтримка, яку в своїй боротьбі проти планів реорганізації єпископств і плакатів проти ересі отримувала від англійських купців опозиція в Нідерландах, змусила кардинала Гранвеллу вважати англійців ледь не головними розповсюджувачами в країні ідей протестантизму. Виступ Англії на боці гугенотів дав йому підстави стверджувати, що діями англійських купців керує уряд королеви Єлизавети. Головний радник намісниці Нідерландів дійшов також висновку про надзвичайну залежність англійців від нідерландської торгівлі і тому був впевнений, що будь-яка затримка її матиме наслідком повернення Англії до католицизму. Крім того, кардинал Гранвелла вважав, буцімто нідерландська аристократична і міська опозиції тісно пов’язані з англійською торгівлею і будь-які заходи проти англійців можуть перетворитися на засіб тиску як на принца Оранжського і графа Егмонта, так і на, скажімо, Антверпен, котрий не бажав коритися іспанській адміністрації³⁹.

В англійській Таємній раді не збирались йти на розрив з Нідерландами та Іспанією. Перед країною стояло декілька важливих проблем – “шотландське питання”, війна з Францією, вимоги королеви Марії Стюарт – і всі вони потребували свого нагального вирішення. До того ж серед членів Таємної ради панував погляд, досить чітко висловлений послом у Франції Д.Смітом: “Ліга з Англією необхідна Бургундському дому і Нідерландам, оскільки їх купці не можуть обходитись без цього; якщо вони не запропонують прийнятних для Англії торгових умов, вони ніколи не отримають дружби і союзу”⁴⁰. Тому, хоча в Лондоні і здійснювали окремі кроки для встановлення зв’язків з Емденом і Гамбургом, все ж там розмірковували, що Нідерланди не відважаться на розрив, оскільки їм це не вигідно. Виходячи з цього, в Англії спокійно зустріли черговий протест герцогині Пармської з приводу загарбання англійцями купецького корабля з Антверпена⁴¹. Але на другому березі протоки кардинал Гранвелла схилився до думки, що необхідно прислухатися до вимог нідерландських купців і вжити проти англійців рішучих дій.

За таких обставин герцогиня Пармська 28 листопада 1563 р. видала едикт, яким, у зв’язку з поширенням в Англії, і особливо в Лон-

доні, чуми, забороняла ввіз у Нідерланди англійських вовняних виробів і тканин до свята Стрітіння⁴², тобто до 2 лютого. Отже, Державна рада Нідерландів скористалась скрутним становищем Англії внаслідок війни з Францією і виношувала намір згодом продиктувати власні умови торгового договору; чума при цьому використовувалась лише як привід для встановлення заборони. Королева Єлизавета писала своєму послу в Іспанії серу Шалоне: “Коли в Лондоні була чума, не було заборони. Тепер чуми немає, але заборона є”⁴³.

На заходи Нідерландів англійський уряд відповів контрдією і ввів королівське ембарго на експорт вовняних тканин, причому термін його дії навмисно визначався підкреслено розпливчасто – “до наступного розпорядження”, тобто на невизначений час. Ембарго поширювалось на всіх англійських підданих та іноземців без обмежень⁴⁴. 7 грудня в Нідерландах була видана “Прокламація проти англійських купців”⁴⁵, де чума, як привід для ембарго, навіть не згадувалась. Іспанський король забороняв імпорту з Англії майже всіх виробів з вовни, крім “сукна” та “каразеї”, а також експорт до Англії заліза, сталі, міді, дроту, ниток, марокканської шкіри й срібла. У відповідь на англійські законодавчі акти, які спрямовувались на підтримку флоту, тою ж самою прокламацією заборонялось фрахтувати англійські кораблі у всіх без виключення нідерландських портах.

Так розпочався англо-іспано-нідерландський конфлікт, який переріс невдовзі на справжню торгову війну. В середині XVI ст. виникла загроза для економічної безпеки Англії, і королівські урядовці в цілому усвідомлювали її масштаби. Торговельна залежність Англії від нідерландського ринку та іспанських політиків спонукала Лондон здійснити ряд заходів, спрямованих на покращення ситуації в англійській торгівлі й встановлення хоча б відносно рівних можливостей для купецтва обох сторін. Проте іспанська адміністрація в Нідерландах розцінила акції англійців, насамперед через призму поширення в провінціях реформаційних ідей, як підривні дії проти католицької церкви. Значну роль відіграла і реакція нідерландського купецтва, котре зазнавало збитків. Зважаючи на складне становище Англії внаслідок її участі в релігійній війні у Франції на боці гугенотів та загострення внутрішніх протиріч, керівництво нідерландських провінцій йшло на застосування методів силового тиску у відносинах з Англією, розраховуючи на беззаперечну перемогу. Позиція Іспанії в зіткненні інтересів на берегах Північного моря визначалась двома факторами: належністю Нідерландів до іспанської корони і тими значними прибутками, які Мадрид отримував від провінцій, з одного боку; зростанням невдоволення у відповідь на пошуки англійським керівництвом нової політичної лінії і активізацією у зв'язку з цим державних та приватних антиіспанських ініціатив – з другого.

Отже, пошук Англією шляхів для власного утвердження на політичній карті Європи надзвичайно скоро привів її до конфлікту з двома тогочасними європейськими гегемонами: економічним – Нідерландами і політичним – Іспанією. Аналогічним чином і спроби України перебороти кризу викликають економічні зіткнення з США, Росією, європейськими країнами. Історичний приклад Англії засвідчує, що успіх може бути забезпечений лише твердим дотриманням курсу, спрямованого на задоволення власних інтересів.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Calendar of State Papers. Foreign series of the reign of Elizabeth. – V.VII. – № 1283 (далі – CSP).
- ² Stone L. State control in sixteenth century England // *Economic History Review*. – V.XVII. – 1947. – №2. – P.104-105.
- ³ Lingelback W. The merchant adventurers of England: their law and ordinances with other documents. – Philadelfe, 1902; Idem. The internal organisations of the merchant adventurers of England // *Transactions of the Royal Historical Society*. – New ser. – V.16. – 1902. – P.19-67; Carus-Wilson E. The origin and early development of the merchant adventurers organisation in London // *Economic History Review*. – V.4. – 1933. – №2. – P.147-176; Idem. Medieval merchant venturers. – 2-nd ed. – L., 1967.
- ⁴ Wheeler J. Treatise of Commerce. – Middelburg, 1601. – P.16-17.
- ⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII вв. – Т. 3. – М., 1992. – С.147-148.
- ⁶ Ramsay G.D. English overseas trade during the centuries of emergence. – L., 1957. – P. 161.
- ⁷ Wheeler J. Op. cit. – P.27-28.
- ⁸ Rich E.E. The ordinance book of the Merchants of the Staple. – Cambridge, 1937. – P.38; Fisher F.J. Commercial trends and policy in sixteenth century England // *English Historical Review*. – V.X. – №2. – 1940. – P.97.
- ⁹ Wee H. van der. The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, 14-16th Centuries. – V.II. – 1963. – P.228-229.
- ¹⁰ Brulez W. The balance of trade of the Netherlands in the middle of the 16 century // *Acta Historiae Neerlandica*. – V.4. – Leiden, 1970. – P.20-48.
- ¹¹ Fisher F.J. Op. cit. – P.96; Bowden P. The wool trade in Tudor and Stuart England. – L., 1963. – P.112.
- ¹² Kaser K. Handelspolitische Kampf zwischen England und der Niederlanden 1563 – 1566. – Stuttgart, 1892; Ehrenberg R. Hamburg und England in Zeitalter der Königin Elizabeth. – Jena, 1896. – S.64 – 75.
- ¹³ Wee H. van der. Op. cit. – V.II. – P. 228,231.
- ¹⁴ Read C. Mr. Secretary Cecil and Queen Elizabeth. – L., 1555. – P.288-300; Wernham R. English policy and the Revolt of the Netherlands // *Britain and the Netherlands*. – L., 1960. – P.29; Idem. Before the

- Armada: the Growth of English Foreign Policy, 1488 – 1588. – L., 1966. – P.282;
 Idem. The Making of Elizabethan Foreign Policy, 1558 – 1603. – Berkeley, 1980. – P.30-33; Wilson C. Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands. – L., 1970. – P.17-18.
- ¹⁵ Kouri E.I. England and the attempts to form a protestant alliance in the late 1560 s. – Helsinki, 1981. – P.67-68; Штокмар В.В. Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета. – Л., 1962. – С.109.
- ¹⁶ Бродель Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С.151-152.
- ¹⁷ CSP. For. Eliz. – V.III. – № 105.
- ⁸¹ Ibid. – № 942.
- ¹⁹ Ibid. – № 194.
- ²⁰ Ibid. – № 236.
- ²¹ Ibid. – № 252.
- ²² Ibid. – № 1018; V.IV. – № 229, 238, 250, 263, 289...
- ²³ Wernham R. Before the Armada... – P. 281-282.
- ²⁴ Read C. Mr. Secretary Cecil... – P.289.
- ²⁵ Froude J. A History of England from the fall of Wolsey to destruction of Great Armada. – V.VIII. – L., 1874. – P.40.
- ²⁶ Calendar of State Papers. Domestic series, Edward IV, Mary, Elizabeth. 1547-1580. – L., 1856. – P.219.
- ²⁷ Штокмар В.В. Экономическая политика... – С.107-108.
- ²⁸ CSP. For. Eliz. – V.IV. – № 461.
- ²⁹ Ibid. – V.III. – № 146.
- ³⁰ Ibid. – V.IV. – № 762; Kervyn de Lettenhove J.M. Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le regne de Philippe II. – Bruxelles, 1885. – Т.III. – № 1179, 1183, 1190.
- ³¹ Мотлей Д.Л. История Нидерландской революции и основания республики Соединенных провинций. – Т.1. – СПб., 1865. – С.496-497.
- ³² CSP. For. Eliz. – V.VI. – № 510.
- ³³ Ibid. – № 1506.
- ³⁴ Kervyn de Lettenhove. – Т.III. – P.237.
- ³⁵ CSP. For. Eliz. – V.VI. – № 1092.
- ³⁶ Ibid. – № 1191.
- ³⁷ Ibid. – № 1295.
- ³⁸ Мотлей Д.Л. Указ. соч. – Т.1. – С.168;
- ³⁹ Wernham R. Before the Armada... – P.282.
- ⁴⁰ CSP. For. Eliz. – V.VI. – № 1297.
- ⁴¹ Ibid. – № 1398.
- ⁴² Ibid. – № 1438; Kervyn de Lettenhove. – Т.III. – P.556.
- ⁴³ CSP. For. Eliz. – V.VI. – № 1563.
- ⁴⁴ CSP. Dom. 1547-1580. – P.231.
- ⁴⁵ CSP. For. Eliz. – V.VI. – № 1460

Надійшла до редакції 12.03.2002